

ЧЎЛПОН ВА ДАВР

Bafojev Javohir Jasur o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi

Akademiyasi 3-bosqich kursanti

Аннотация

Муаллиф томонидан Чўлпоннинг Туркистон ўлкасидаги ўрни ва роли ўрганиб чиқилган. Унда Туркистон ўлкасида бу ижодкорнинг асосан миллат ҳимоясидаги ролига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, муаллиф Чўлпоннинг амалга оширган ишларининг бугунги кундаги ахамиятининг таҳлилга қаратилган.

Калит сўзлар: Туркистон, тараққийпарвар; миллат; хотира; халқ; маърифат; фожеа; жаҳолат, ахлоқсизлик; ғафлат; муаммо; мухторият.

Абдулҳамид Чўлпоннинг яшаб ўтган 40 йил умри тарихан жуда қисқа муддатли даврга жо бўлди. Аниқроғи, унинг ҳаёт йўли тарихий воқеаларга бой, сиёсий ва маънавий ўзгаришлар билан белгиланган, бир-биридан кескин фарқ қилувчи икки йўналишга тўғри келди. Уларнинг биринчиси маънавий силсилалар, миллий ўзликни англаш, тараққиёт йўлларини юзага келтирган жадидчилик номли буюк кучнинг майдонга келиши ва унинг ривожини билан, белгиланса, иккинчиси уни емириб, қўпориб ташлаган, “порлоқ социалистик жамият қуриш” мақсадида миллий тараққиётга ғов бўлган, тарих саҳифаларини фожиаларга тўлдирган давр эди. Биринчи даврда ҳаёт уммонидаги қудратли тўлқин Чўлпонни номаълумлик қаъридан юксакликка олиб чиқди ва уни халқнинг севимли фарзандига айлантди. Надоматлар бўлсинки, Чўлпоннинг улуғворлиги ва қудрати самога олиб чиқилиб ер бағрига аёвсиз урилди. Унинг мураккаб тақдири ажойиб ва шу билан бирга бешафқат тарих билан боғланганди.

Чўлпонни билиш ва тўла англаб етиш, унинг бетакрорлигини ҳис қилиш, буюклиги ва иқтидорини тушуниб етиш учун, у яшаган давр ва тарихий воқеликни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганмоқ керак. Биринчи босқичда у тақдирнинг эрка фарзанди бўлди. Унинг таланти жадидчилик ғоялари билан бирга ўсди, гавдаланди. Чўлпон таваллуд топган вақтда жадидчилик ҳам шаклланмоқда эди. Бу даврнинг асосий ижтимоий ва сиёсий белгилари ижтимоий фикрнинг ҳаракатга келиши эди. Аҳмад Донишдан тортиб жадидларнинг янги авлоди бўлган А.Фитрат, М.Бехбудий, А.Чўлпон, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва бошқалар буюк Турон, Фитрат сўзи билан айтганда “бу маданият қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат жаҳонининг дарсхонаси, тараққиёт учун барча воситаларга эга бўлса ҳам, хорлик занжирнинг асирлигича қолганини, тирикчилик учун барча зарур воситалари бўлишига қарамасдан, ёқасини ажал панжасига топширганини” тушуниб, бу ҳақда ёниб сўзлар эдилар. Туркистоннинг иқтисодий қолоқлигини тушунган ҳолда ана шу кураш маърифатчилик билан бирга уйғунлашиб, жадидларни сиёсий хулосаларга ва ҳаракатларга олиб келди. Чунки иқтисодий ривожланиш сиёсий ўзгаришларсиз бўлмайди. Россия мустамлакачилик сиёсати Туркистон, Хива ва Бухорони Шарқдан ва Шарқдаги кучли миллий ҳаракатлар таъсиридан ихота қилолмади. Ватандаги иқтисодий, сиёсий вазият миллий мустақил давлат қуриш концепциясини

шаклланиши амалий сиёсий кучга айланди. Уларнинг “Шўрои исломия”, “Шўрои уламо”, “Турк адами марказияти” ва миллий сиёсий ташкилотларнинг дастурий қоидалари шундай далолат берадики, Туркистон жадиidlари бу ўлкада яшайдиган барча халқларнинг ўзлигини миллий маданий жиҳатдан белгилаш асосида Туркистон Федератив республикаси номи билан алоҳида ҳудудий автоном федерация қуришини назарда тутганлар. 1917 йилдаги ҳамма жадиd газеталари – “Кенгаш”, “Турон”, “Турк эли” ва бошқалар ҳамда 1917 йил апрелида бўлиб ўтган Туркистон Ижроия кўмиталарининг қурултой протоколларида бу ҳақда ниҳоятда алангали баҳслар бўлганини кўрамиз. Жадиdларнинг давлат қурилиши дастури, Шарқ анъаналари, миллий ўзликни англаш, шу билан бирга Ғарб мамлакатларининг энг юксак натижаларга олиб келган тараққиёт таълимотларига асосланган эди. 1914-1917 йилларда Туркистонда сиёсий ҳаракатлар авж олганда Абдулҳамид Чўлпоннинг ижоди гуллаб-яшнаб келаётган эди. У жадиdчилик ғояларининг асири эди. 16 ёшида “Адабиёт надур?” деган мақолани ёзган муаллиф, жадиdчилик юзага келтирган янги адабиёт бунёдкорларидан бири эди. Лекин унинг қизиқишлари адабиёт ва театр санъатида янги оқим ва йўналишни яратиш билангина чегараланган эмасди. 1914 йилдаги “Садои Фарғона” газетасида “Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик”, “Ватанимиз Туркистонда темир йўллар”, “Ойна” журналида эса “Анджонда янги банк” номли мақолаларда иқтисодиёт соҳасида кенг ва чуқур тушунчалар ва билимларини намоён этади. Чўлпон бу мақолаларда Россия, Европа ва Америка давлатларининг тараққиёт тажрибаларидан мисоллар келтириб, Туркистон иқтисодиётининг келажаги ва уни ривожлантириш йўллари ҳақида фикр юритади. Чўлпон сиёсатдан ҳам ҳоли эмас эди. Унинг 1917 йилда “Турон” газетасида чоп этилган “Иш вақти – ишлаш вақти”, 1918 йил – “Эл байроғи”да босилган “Умид сиздан” деган мақолалари Чўлпоннинг “большевизмга” салбий нисбати, Туркистон мухториятига бўлган меҳр-муҳаббатини билдиради. У нафақат публицист, амалда сиёсатчи эди. Туркистон мухторияти ва Бошқирдистон мухториятининг фаол иштирокчиси эди. Туркистон мухторияти қонга ботирилгандан сўнг Убайдулла Хўжаев, Абдулҳамид Орипов, Мирмуҳсин ва бошқалар билан Бошқирдистон кичик шўро ташкилотида ишлаб, котиблик вазифасини бажаради ва ахборот марказида ишлайди. Маълумки, Туркистон мухторияти тор-мор этилгандан сўнг жадиdларнинг кўпчилиги муҳожирликка юз тутдилар. Лекин уларнинг анчагина қисми ўз Ватанларида қолиб, ўз халқига маориф соҳасида хизмат қилишда давом этдилар. Улар қаторида Чўлпон ҳам бор эди. Унинг учун мураккаб давр бошланди. Умуман олганда, бу даврда ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётда бир-бирига қарама-қарши бўлган бир-бирини инкор этувчи ҳолатлар вужудга келди. Бу вақтга келиб Чўлпонга қарши буюртма асосида шиддатли ва аёвсиз сиёсий ҳужум бошланиб кетган эди. Зариф Башир, Айн, Отажон Ҳошимов, Сотти Хусайн, Трегулов, Писменный, Аршаруни ўзларининг танқидий мақолаларида Чўлпонга миллатчи шоир, “бадбин зиёлилар шоири” тамғаси босишди. 1924 йилдаёқ адабиётчилар ва умуман жамият ичида икки лагернинг вужудга келиш хавфини, яъни қалб даъвати билан яшаб ижод этувчи ва фирқанинг чизиғи билан яшовчи ижодкорларга бўлинишини ҳис этган Чўлпон шундай ёзган эди: “Тирноқ орасида кир ҳамма вақт бўладур, кавлаган сари чиқа берадур. Лекин, одамларнинг умри тирноқ орасидаги кир кавлаб ўтиш учунгина тикланмаган. Айниқса, Туркистоннинг оқ-қорани танимаган ерлик халқига бир нарса билдираман деган муаллимлар бир-бирларининг айбларини излаш билан умр ўтказсалар, бу жиноят”, деб ёзган эди. Лекин жиноят содир этилиши авж олди. Чўлпонни

танқид қилиш нафақат республика балки СССР миқёсида давом этди. Машхур “Новый Восток” номли журналда 1929 йил маданият соҳаси бўйича партия масъул ходими А.Аршарунининг “Заметки о художественной литературе Средней Азии” деб номланган мақоласи “марксча” адабиётшуносликка умуман тўғри келмайдиган Чўлпон ижодининг танқидий руҳдаги таҳлилига бағишланган эди. Муаллиф “Қизил Ўзбекистон” газетасида Чўлпонни ҳимоя қилишга жазм этган ёш ёзувчи Ойбекка қаҳр-ғазаб билан ташланади. Шу ўринда Ойбекнинг мафтункор сўзларини келтириш жоиздир: “Чўлпон бизнинг ҳозирги адабий эҳтиёжимизга жавоб бера олмас деб ундан қўл йиғамизми? Менимча бу нарса хато... Шоирларнинг қулоқларидан чўзиб туриб, йўқсиллар шоири бўл дейиш мумкин эмас. ... Чўлпон ўзининг муҳити, тарбияси ва интилишлар эътиборида бундай узоқ”. Ойбек Чўлпонни А.С.Пушкинга таққослаб: “Пушкин йўқсил эл учун ёнган бир шоир эмас. Ул помещик ва тўралар шоири. Мафкураси ҳам ҳозирги замонга мувофиқ эмас. Бўлмаса уни нечун бу қадар севиш? Пушкин кўп гўзал асарлар яратди. Иш шундай экан руслар нечун буюк адабий меросидан воз кечсинлар? Биз ҳам Чўлпондан қўл торта олмаймиз. Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратди. Мавашшаҳ адабиёти ўрнига бу куннинг бадиий завқига яраша, ёқимли гўзал шеърлар ўртага чиқди. Бу кунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадиий намуналари ўқилади. Воз кечилмайди” деб ёзади. Бундай ўхшатиш ва қиёслашдан фиғони чиққан Аршаруни Ойбекни Пушкинни яхши билмасликда айблади. “Ойбек Пушкин билан Чўлпон орасига тенглик аломатини қўйиб бўлмасликни тушунмайди”, дейди Аршаруни. Унинг Пушкин ижоди билан яхши таниш бўлганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади, лекин Пушкин ва Чўлпон ўртасидаги ўхшашлик ҳақида сўз кетганда, Аршарунининг Чўлпон ижодини яхши билмаганлиги аниқ. Ваҳоланки, Ойбек ўз мақоласида кўпроқ буюк адибларга бўлган замонавий муносабат ҳақида мулоҳаза юритади. Олмонияда таълим олаётган туркистонлик талабалар томонидан нашр этилган “Кўмак” журналида Чўлпонни ундан ҳам дадилроқ Шекспирга таққослашганлигидан Аршаруни беҳабар қолган бўлса ажаб эмас. Мақола муаллифи: “Шекспир лиризм билан Чўлпон шеърини орасида нақадар айирма ахтарсам-да ани тополмадим. “Уйғониш”ни неча топқир ўқиб чиқдим. Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг: “Шекспир Чўлпондир, ёхуд Чўлпон шекспирдир фикрига келдим”, - деб ёзади. Бироқ ҳукмрон тизим жумҳуриятлар адабиёти ва санъатини миллийпролетар тор доирасидан ташқарига чиқиб кетишига йўл қўймас эди. У маҳаллий шоир ёзувчиларнинг халқаро миқёсда тан олинишларини истамас ва бундан манфаатдор эмас эди. Жамият мафкурасига марксизмнинг кириб келиши ҳар қандай бошқа дунёқарашни инкор этди. Уни қабул қилмаган университет ва олий ўқув юрт профессорлари, адиблар, ёзувчилар, санъаткорлар халқ душмани деб эълон қилинди. 30-йиллар қатағони миллий маданият, унинг вакилларига қай даражада зарар етказгани ҳақида тасаввур қилиш мумкин. Чунки маданият соҳасида ҳам мустақил фикрга эга бўлиш, мустақил иш тутиш, айниқса ўша вақтдаги ҳукмрон мафкурага тўғри келмаган фикрларни билдириш инсон ҳаёти учун ўта хавфли эди. Чўлпон содир бўлаётган жараёнларни тушуниб етган. Бундан унинг шеърлари далолат беради. Нима учун у Ўзбекистонда эмас, Туркияда “Япроқлар” номли шеърини чоп этди? Чунки унинг сатрлари: Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар, Билмадим кимларнинг қисмат узилур Ёнғоқга ёпушиб бир чангал солдилар, Билмадим кимларнинг умиди йўқ бўлур. Эй совуқ эллардан муз кийиб келганлар, У қўпол товушингиз қорларда йўқ бўлсун, Эй мени

боғимда мевани терганлар, Қоп-қора бошингиз ерларда кўмулсун. Нимани ва кимларни назарда тутганини, Ватанимизда ўзга эътиқод, ўзга ҳукмронлар эгаллаганини ва у бундан норози бўлганлигини ифодалайди. 10 йил мобайнида Чўлпон танқидга нишон бўлди. Уни оддий журналистдан то республика раҳбари Акмал Икромовгача салбий тарзда тилга олишди. Ниҳоят 1937 йилда Чўлпон “халқ душмани” деб эълон қилинди. Уни Аҳмад Закий Валидийнинг дўсти бўлганини, унга Бошқирдистон миллий истиқлоли йўлидаги курашида елкама-елка туриб кўмаклашганини, Туркистон мухториятининг фаол тарафдори бўлиб ва жадиличлик сафида туриб ўз сиёсий қарашлари билан чиққанлигини сиёсий тизим унутмади ва кечирмади. Қолаверса у ўзбекистонлик шоир ва ижодкорлар ичида халқаро миқёсда эътироф этиб келинаётган ва тан олинаётган шоир эди. бундай эътироф ҳукмрон тизимнинг сиёсатиға ҳам, мақсад-вазифаларига ҳам асло тўғри келмас эди. Биз бугунги кунимиздан туриб Чўлпоннинг фожиали тақдирига нигоҳ ташлар эканмиз, у тарихимиздаги мураккаб икки даврнинг ўзига хос тимсоли бўлиб қолганлигига иқрор бўламиз. Чунки буюк шахслар ўз замонасидан доим олдинда юрадилар. Замон зайлига кўра улар олқишланади ёки янчиб ташланади. Шунинг учун ҳам Чўлпон мустабид тизимнинг қурбони бўлди. Лекин унинг армонлари мустақил Ўзбекистонда рўёбга чиқди ва номи яна адабиёт осмонида ёрқин ёнмоқда.

Адабиётлар рўйхати

1. Андижон вилоят давлат архиви. 90-фонд, 1-рўйхат, 180-рақамли иш, 573 б. 2. Андижон вилоят давлат архиви. 128-фонд. 1-оп. 68-йиғмажилд. 387а-б.
3. Гаспиринский И. Ҳаёт мамот масаласи. – Тошкент: Шарқ, 2006.
4. Жўрабоев О. Чўлпоннинг икки мактуби матни хусусида // “Чўлпон ва унинг адабий мероси”. – Т.: “Mumtoz so'z”, 2018. – Б. 73-74.
5. Зуфаров Т. Нодир дастхатлар // Совет Ўзбекистони санъати. – 1988. – № 3. 6. Каримов Н. Шоирнинг шеърий мактублари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1997. – 8 август.
7. Каримов Н. Шоирнинг номаълум шеъри // Жаҳон адабиёти. – 1997. – № 1. 8. Каримов Б. Даҳа гўзал битиклар. Чўлпон ва Гаспиринский // Гулистон. – 2000. 9. Каримов Н. Чўлпон. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 464 б.
10. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 11. Мадаминов А., Тожибоев Р. Номаълум мактублар // Қишлоқ ҳаёти. – 1997. 12. Сулаймонзода Абдулҳамид Юнусов. Андижондан ўлан савола жавоб // Таржимон. – 1913. – 27 ноябрь.
13. Тожибоев Р. Чўлпон ва Мавлавий Йўлдош // “Чўлпон: ҳаёти ва ижодий мероси” республика илмий-амалий анжумани материаллари (Андижон, 2000 йил, 2-3 июнь). – Андижон: 2000. – Б. 15-16.
14. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. 3 томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1991.
15. Чўлпон А. Гўзал Туркистон. – Т.: Маънавият, 1997.
16. Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016.
17. Чўлпон. Адабиёт надир. – Тошкент: “Чўлпон”, 1994. – 240 б. 37